

Dan Petru CRISTEA*

Ajutând limbile aflate în pericol

Abstract

UNESCO estimează că, până la jumătatea acestui secol, jumătate din cele aproximativ 5.500-6.900 limbi vorbite vor dispărea. În cele ce urmează, mă voi ocupa de modalitățile în care IT-ul ar putea ajuta la diminuarea ratei extincției limbilor. Pe de o parte, există cercetări active despre stabilirea modelelor structurale ale limbilor periclitate și alcătuirea unor mostre de lucru. Pe de altă parte, IT-ul ar putea ajuta la stabilizarea procentului de degradare a limbilor pe cale de dispariție. Există numeroase inițiative, de la tehnologii care îi vor ajuta pe utilizatori să acceseze aplicațiile în limba maternă sau să crească interesul tinerilor pentru limba vorbită acasă, atunci când folosesc computerul sau internetul.

Cuvinte-cheie: limbi pe cale de dispariție, arhive digitale, biblioteci digitale, documentare lingvistică, adaptarea programelor digitale, UNESCO, Microsoft.

Helping the Endangered Languages. UNESCO estimates that half of the 5.500-6.900 known live languages of today will die till the half of the century. The article discusses ways in which research initiatives and IT could help to diminish the stress of losing languages. On the one hand, there are mentioned active researches on language documentation finalised in modelling linguistics features of endangered languages and in achieving recorded samples of dying languages. On the other hand, IT could help to stabilise the endangered languages' health, to stop them being forgotten. There are mentioned a whole range of initiatives, from equipments that encourages the use of small languages till software specially designed to help people access the IT applications in their native languages or to raise the interest of youngsters towards using their mother tongues when accessing the computer or the online.

Keywords: endangered languages, digital archives, digital libraries, language documentation, localisation of software, UNESCO, Microsoft.

Chestiunea unificării europene aduce, dincolo de avantajele lărgirii pieței de desfacere, de libera circulație a produselor și a forței de muncă, de o monedă unică și alte lucruri care au tendința de a deveni unice când până acum erau diverse, și pericolul unei amalgamări lingvistice. Dar, cu siguranță, fenomenul depășește granițele continentului nostru, fiind alimentat de sărăcirea economică a unor zone și de hegemonii social-politice, de globalizare, de revoluția mediatică, de distribuirea globală a canale-

lor de televiziune, de apariția și impactul imens pe care internetul îl are în societate. Există acum, mult mai mult decât cu câțiva ani înaintea, și tendința e în creștere, o imixtiune abuzivă a limbilor intens mediatizate asupra celorlalte. Amenințate în acest mod sunt dialectele locale și limbile mici, aduse în derizoriu de limbile oficiale, dar și de limbi cu o expunere exagerată în mediile electronice. Una dintre cele mai evidente amenințări lingvistice, pentru că se petrece permanent, aproape sub ochii noștri și

* Universitatea "Al. I. Cuza", Iași - University "Al. I. Cuza", Jassy.

atinge limbi care sunt vorbite de comunități semnificative numeric și stabile, se manifestă în impurificarea limbilor, prin importuri abuzive în anumite registre tehnice sau segmente ale jargonului, cât și prin coruperea unei părți a populației tinere de către online-ul social, unde lingua franca este engleza. Dar fenomenul, amplificat acum, nu este unul recent, generat neapărat de internet. El a existat întotdeauna la confluența dintre o limbă mare, vorbită de o populație invadatoare, și una mică, vorbită de o populație locală. Dintr-un astfel de contact, cea care suferă este întotdeauna limba mică, care-și pierde identitatea, fiind invadată, de multe ori ireversibil, de limba mare. Limba mare poate, uneori, prelua eventual un număr de concepte lingvistice proaspete, dacă contactul se petrece departe de spațiul ei de origine. În unele cazuri, populațiile mici înlocuiesc limba proprie cu versiuni simplificate ale limbii invadatoare – pidgin.

Nu există un consens asupra numărului limbilor vorbite azi pe glob. Diferite surse dau diverse valori, între 5.500 și 6.900¹, și deși marja de estimare pare destul de laxă, se crede că 96% dintre ele sunt vorbite de numai 3% din locuitorii Terrei. Se recunoaște că multe limbi mai au doar câteva persoane care le vorbește fluent, acestea fiind, firește, trecute de 60 de ani. În prezent, o dată la două săptămâni² un cel din urmă vorbitor al unei limbi se mută dincolo, luând cu el dovada ultimă a unei limbi și toate acele detalii ale unei culturi și ale unei civilizații care nu pot fi altfel codate decât în limbă. UNESCO estimează³ că, dacă lucrurile vor continua în același ritm, jumătate din limbile aflate azi în circulație vor dispărea până la jumătatea secolului nostru.

Ne interesează dacă tehnologia IT poate face ceva pentru a proteja limbile periclitate. Desigur, primul gând ne duce la depozi-

tarea pe lungă durată a resurselor lingvistice. Tehnologiile bibliotecilor digitale și ale arhivelor digitale permit astăzi crearea de depozite de înregistrări sonore și video, integrate cu text și materiale de altă natură explicativă ori analitică și stocarea lor pe perioade nelimitate de timp. Activitățile locale de sprijinire a limbilor pot beneficia de acest gen de materiale. Astfel de depozite de limbă sunt furnizate cu precădere de cercetările de documentare lingvistică. *Hans Rausing Endangered Languages Project*⁴ (Universitatea din Londra) este focalizat pe trei componente: finanțarea expedițiilor de documentare lingvistică, un program academic, dedicat formării de specialiști în documentare lingvistică și un program dedicat prezervării materialelor de documentare și folosirii lor de către cercetători și comunitățile lingvistice. Membrii proiectului se deplasează în teren, uneori în regiuni izolate unde mai pot găsi câțiva vorbitori ai unor limbi. Ei înregistrează cuvinte și expresii pronunțate de localnici, pe care le transcriu apoi fonetic și le traduc într-o limbă de largă circulație. Rămân acolo perioade suficiente de lungi pentru a învăța limba și a colecta materiale care să acopere utilizarea ei într-o varietate de contexte sociale și culturale. În laborator, ei reconstituie apoi structura gramaticală a acelor limbi. Rezultatul se exprimă sub formă de dicționare și gramatici. Dar numai curarea limbilor în baze de date și descrierea lor în modele lingvistice nu protejează limbile, ci doar le pune la păstrare. Ea nu face decât să plaseze eșantioane de limbă pe rafturile muzeului mondial al limbilor moarte, cu un moment înainte de stingerea lor. Inventarierea limbilor nu împiedică dispariția lor.

Acțiunile de salvare a limbilor de la extincție sunt mult mai complicate. Acestea

1 Într-un articol dedicat limbilor amenințate cu dispariția, din CLARIN Newsletter, #3, septembrie 2008, Jost Gippert (University of Frankfurt), Sebastian Drude (Museo Goeldie Belem) și Peter Wittenburg (MPI Nijmegen) indică plaja 5.500–6.500. Peter K. Austin, în *One Thousand Languages: Living, Endangered and Lost*, Ivy Press Limited, tradusă în românește la Editura Art, 2009, indică 6900.

2 <http://www.pc-site.com/microsoft-vows-to-help-save-endangered-languages>.

3 <http://www.unesco.org/new/en/unesco/themes/languages-and-multilingualism/endangered-languages/>

4 <http://www.hrelp.org/languages/>

sunt limbi care, în general, sunt părăsite de vorbitori pentru că aceștia preferă altele care le aduc mai multe avantaje. Recâștigarea interesului pentru o limbă nu se poate face prin propagandă. El trebuie să se concretizeze în avantaje de natură socială, materială și uneori, la tineri, în inedit și spectaculozitate. Spectacularul poate fi realizat tehnologic, dar tehnologia se poate manifesta doar peste un anumit nivel educațional și material. Calculatorul portabil și telefonul mobil care încorporează capacități de procesare avansată sunt achiziții tehnologice recente, din păcate încă incompatibile cu anumite zone extrem de sărace, unde limbile mici sunt în agonie. Tehnologia nu poate ajuta acolo pentru că nu poate pătrunde. Terenul trebuie acolo pregătit mai întâi printr-o recuperare economică. Sectorul cel mai interesant pentru tehnologiile IT în momentul de față e cel al comunităților oarecum prospere, dar în care se manifestă tendința de părăsire a limbilor locale în favoarea altora mai avantajoase (așa este, de exemplu, limba comunității navajo din Statele Unite, limbile gwich'in, inuită și yupik din Alaska, care toate pierd teren în fața englezei). În astfel de comunități, tehnologia poate face ceva care să încurajeze utilizarea limbilor natale. Intervenția se manifestă la nivelul infrastructurii hard (fabricarea de claviaturi dedicate) ori a celei software (asignarea de coduri pentru caractere în toate alfabetele⁵, localizarea softului, lexicoane și gramatici utilizate în editoare pentru verificarea ortografică și a gramaticalității exprimărilor, traducătoare automate înglobate în nivelul sistemelor de operare, mai degrabă decât al aplicațiilor etc.).

Un mijloc de a contracara influențele devastatoare ale limbilor majore asupra celor mici este deschiderea accesului la tehnologia IT în limba natală. În acest sens, Microsoft a lansat *The Local Language Program*. Instalarea (gratuită) a unui *Language Interface Pack* în computerul propriu permite utilizatorului să interacționeze cu aplicațiile Microsoft în

limba proprie. Sunt deja operaționale pachete pentru un număr de 95 de limbi, alte 59 urmând a fi lansate în viitorul imediat. Ca un exemplu, în 2005 a fost lansat pachetul *Microsoft® Office 2003* și sistemul de operare *Windows® XP* pentru limba Maori din Noua Zeelandă (considerată în pericol din anii 1970-1980). În iunie 2006 a apărut *Quechua Language Pack* pe care Microsoft l-a dezvoltat în colaborare cu 3 universități peruane (sunt 10 milioane de vorbitori de limbă Quechua în America de Sud).

Firma Thornton Media⁶ a creat un software dedicat consolelor portabile Nintendo DSi numit *Language Pal* care conține deja zeci de mii de fișiere audio în limba cherokee, stocate într-o bază de date care permite căutarea, efectuarea și arhivarea înregistrărilor audio în orice limbă, producerea de flashcarduri, de jocuri lingvistice și de cărți animate, jocuri interactive prin care se deprinde scrierea în cherokee. Don Thornton, autorul acestui pachet, el însuși nativ cherokee, remarcă faptul că sunt două căi pentru revitalizarea limbilor: să faci atractivă învățarea limbii natale pentru copii și să readuci limba în familie, adică în nucleul social cel mai sensibil pentru dispariția ori înflorirea ei.

Copiii de azi cresc într-un mediu al dispozitivelor digitale, iar tehnologia este adesea la concurență cu tradițiile culturale. Cum dezvoltarea tehnologică nu poate fi oprită, singura soluție este să o folosim pentru a revitaliza valorile aflate în pericol. Copiii sunt ahtiați după gadget-uri și site-uri sociale. Dacă ei ar găsi acolo limba aceea pe care o aud acasă, dar pe care nu mai vor s-o vorbească, pentru că nu mai au ce face cu ea, ori, vorbind-o, li se pare că s-ar îndepărta de ceilalți, care sunt majoritari, care n-o înțeleg, dar cu care merg la școala împreună, atunci atitudinea lor față de limba lor natală s-ar schimba. Îmi aduc aminte de nepotul meu care a ajuns în Franța, la părinții lui care emigraseră cu un an în urmă, adus de mine în vara lui 1990. Avea 4

⁵ În momentul de față, standardele Unicode realizează acest lucru pentru un set de 109.000 de caractere acoperind 93 de alfabet.

⁶ http://indiancountrynews.net/index.php?option=com_content&task=view&id=7448

ani când l-am dus la părinții lui și deci vorbea binișor românește. În toamnă, a trebuit să meargă la grădiniță. Ei bine, în scurt timp, nu numai că a prins o franceză impecabilă, dar, simultan, a uitat să mai vorbească limba lui natală, cu toate că în casă auzea numai românește. Înțelegea tot, dar refuza să mai vorbească. Undeva în căpșorul lui a apărut nevoia imperioasă de a se debarasa de acea limbă. Ea trebuia uitată pentru că îl făcea diferit de ceilalți copii din noul lui anturaj. Nevoia de adaptare l-a obligat astfel s-o uite. A învățat s-o vorbească apoi, din nou, ca adolescent, când repulsia i se stinsese și când, cu mintea de matur, descoperise avantajele pe care cunoașterea a încă unei limbi i le aducea. Însă, ca orice francez care învață românește, a învățat-o cu accent.

UNESCO celebrează în fiecare an, la 21 februarie, Ziua Internațională a Limbii Natale. Interesant este că evenimentul din acest an (care a avut loc în sediul UNESCO din Paris) a fost aproape integral acaparat de prezentări orientate spre soluții tehnologice IT care promovau diversitatea lingvistică. A fost mediatizat acolo Atlasul „Limbilor în Pericol”, care are și o versiune online⁷, al cărei motor de căutare permite interogări după țară, gradul de vulnerabilitate (vulnerabilă, în pericol, sever în pericol, în stare critică și dispărută), număr de vorbitori etc. Atlasul raportează două limbi în pericol pe teritoriul României (romani și bulgara bănățeană) și patru aflate sever în pericol (saxona transilvăneană, maghiara vorbită de ceangăii din regiunea Moldovei, precum și nogai și/sau tătara crimeeană, greu de departajat între ele de anumiți vorbitori – vorbită în câteva sate din Dobrogea).

Societatea contemporană are acum mijloace pentru a împiedica dispariția limbilor mici, pentru a încetini dizolvarea lor în limbile mari ori pentru a stopa deteriorarea lor prin importuri abuzive. Limbile au în ele tot atâta creație divină ca și speciile. O limbă este, într-un anumit fel, un „jurnal de bord” al unui popor, pentru că limba unui popor

păstrează urme ale trecerii lui prin timp, așa cum o formă de relief memorează uneori, în straturile geologice, istoria unei specii. A pierde o limbă e la fel de dureros cu a pierde o specie. Dar, așa cum selecția naturală, cu sacrificiile ei, a întărit speciile, poate că procesul de „nivelare” a limbilor, pe care noi îl resimțim ca fiind o tragedie, trebuie de fapt privit cu detașare. Pentru că, ar putea spune cineva, el nu reprezintă altceva decât un act de selecție naturală cu care ne-a obișnuit evoluția, actul numit „cel mai tare rezistă”, exercițiul eschimos de a izola în noaptea polară un bătrân neputincios și nefolositor pentru ca cei tineri și utili să aibă o îmbucătură în plus, să ducă mai departe făclia speciei. Aceasta a fost evoluția firească a naturii de la facerea ei și e posibil ca fără această „ladă de gunoi” a speciilor extinse ori a limbilor dispărute nici noi să nu fi fost atât de inteligenți și de bine făcuți și nici o limbă atât de frumoasă precum italiana, ca să dau doar un exemplu, să nu fi existat. În acest calcul liniștitor, nu putem însă să lăsăm la o parte angoasa ca nu cumva societatea modernă, prin noile tehnologii create, ~~capabile la diseminare planetară și instantanee~~, dar și prin semnalele sociale și politice insinuate de mari puteri tehnologice, să fi denaturat cumva compoziția supei primordiale în care s-a copt dintotdeauna evoluția limbilor. Pentru ca o entitate colectivă (specie sau limbă) ce se supune unor legi compoziționale (de încrucișare sau de comunicare) să evolueze natural spre o identitate „remarcabilă” (singura formă care ne interesează), e nevoie să fie respectate legile naturale ale liberului arbitru. Forțarea acestor legi poate duce la pierderea identității unei limbi „năcăjite” prin agresiunea arogantă a limbilor tari, a celor ce fac ocolul globului în mediile electronice. Globalizarea nu trebuie să conducă la o amestecătură lingvistică amorfă, un fel de *new-speak* planetar, ci, dimpotrivă, la cultivarea limbilor proprii prin ușurarea folosirii lor în comunicare în mediile electronice.

7 Moseley, Christopher (ed.), 2010, *Atlas of the World's Languages in Danger*, 3rd edn, Paris, UNESCO Publishing. Versiune online: <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages/atlas>

8 <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/en/atlasmap.html>